

VIII–XIV ASRLARDA XORAZMDA ISLOM DININING YOYILISHI NATIJASIDA QURILGAN ILK DINIY INSHOOTLAR VA ULARNING O‘RTA ASRLAR SHAHARSOZLIGIDAGI O‘RNI

Boltayeva Poshshajon Rashidovna

“Ichan-Qal’a” davlat muzey-qo‘riqxonasi bo‘lim mudiri.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada VIII–XIV asrlarda Xorazmda islom dinining yoyilishi natijasida shakllangan diniy inshootlarning rivojlanish tarixi, me‘moriy xususiyatlari va shaharsozlikdagi o‘rni yoritilgan. Masjid, madrasa, maqbara va minoralarning vujudga kelishi, ularning Xorazm me‘morchilik an‘analari bilan uyg‘unligi hamda hududning diniy, ilmiy va madaniy hayotidagi ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Xorazm, islom dini, diniy inshootlar, masjid, madrasa, maqbara, minora, me‘morchilik, shaharsozlik.

THE EARLY RELIGIOUS STRUCTURES BUILT AS A RESULT OF THE SPREAD OF ISLAM IN KHOREZM IN THE 8TH–14TH CENTURIES AND THEIR PLACE IN MEDIEVAL URBANISM

ABSTRACT

This article examines the history of the development, architectural features, and role of religious structures in urban planning that emerged as a result of the spread of Islam in Khorezm in the 8th–14th centuries. The emergence of mosques, madrasas, mausoleums, and minarets, their harmony with the architectural traditions of Khorezm, and their significance in the religious, scientific, and cultural life of the region are analyzed.

Keywords: Khorezm, Islam, religious buildings, mosque, madrasa, mausoleum, minaret, architecture, urban planning.

VIII asr boshlarida Arab xalifaligining Movarounnahr hududiga kirib kelishi Xorazm tarixida siyosiy, diniy va madaniy hayotning yangi bosqichini boshlab berdi. Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi arab qo'shinlarining harbiy yurishlari natijasida Xorazm Arab xalifaligi ta'sir doirasiga qo'shildi. Shu davrdan boshlab islom dini hududda bosqichma-bosqich tarqala boshladi. Biroq bu jarayon qisqa muddatda amalga oshmagan bo'lib, mahalliy zardushtiylik, animistik e'tiqodlar hamda qadimiy diniy qarashlar bilan ma'lum darajada uyg'unlashgan holda kechgan.

Tarixiy manbalarga ko'ra, dastlab islom dini asosan shahar aholisi hamda hukmron tabaqa vakillari orasida yoyilgan. Keyinchalik esa yangi diniy qarashlar qishloq hududlariga ham kirib borib, keng omma tomonidan qabul qilina boshlagan. IX–X asrlarga kelib islom dini Xorazmning ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotida yetakchi mafkuraga aylandi. Aynan shu davrda hududda islom me'morchiligining ilk namunalari shakllanib, diniy inshootlar qurilishi jadal rivojlandi.

Xorazmda bunyod etilgan dastlabki diniy inshootlar, avvalo, masjidlardan iborat bo'lgan. Ilk davrlarda ayrim mahalliy ibodat maskanlari masjid sifatida qayta moslashtirilgan bo'lsa, keyinchalik maxsus me'moriy loyiha asosida jome masjidlar barpo etila boshlandi. Ushbu jarayon shaharsozlik rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatib, shaharlarda markaziy diniy maydonlarning shakllanishiga zamin yaratdi.

Ilk masjidlar me'morchiligi Xorazmning tabiiy-iqlim sharoiti hamda mahalliy qurilish an'analarini o'zida mujassam etgan. Ular, odatda, markaziy ochiq hovli (sahn) atrofida barpo etilib, hovli ustunli ayvonlar bilan o'ralgan. Namoz o'qiladigan asosiy zal qibla tomoniga yo'naltirilgan bo'lib, unda mehrob va minbar joylashtirilgan. Qurilish jarayonida pishiq g'isht, xom g'isht, ganch va yog'och kabi mahalliy qurilish materiallaridan keng foydalanilgan.

Xorazmda islom me'morchiligining dastlabki bosqichlarini o'rganishda arxeologik tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. S.P. Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi tomonidan Kat, Tuproqqal'a va Gurganj hududlarida olib borilgan qazishmalar davomida masjid qoldiqlari, mehrob bo'laklari, bezakli g'ishtlar hamda boshqa me'moriy elementlar aniqlangan. Mazkur topilmalar islomiy me'morchilikning mahalliy qurilish maktabi bilan uyg'unlashgan holda rivojlanganini tasdiqlaydi.

XI–XIII asrlarda Xorazmshohlar davlatining siyosiy va iqtisodiy jihatdan yuksalishi diniy me'morchilik taraqqiyotiga ham kuchli turtki berdi. Bu davrda Ko'hna Urganch (Gurganj) Sharqning eng yirik siyosiy, iqtisodiy va ilmiy markazlaridan biriga aylandi. Shaharda jome masjidlar, madrasalar, xonaqohlar va maqbaralardan iborat yirik me'moriy majmualar bunyod etildi.

Ko'hna Urganchdagi maqbaralar Xorazm me'morchilik maktabining yuksak yutuqlarini yaqqol namoyon etadi. Xorazmshohlar sulolasiga mansub hukmdorlar uchun qurilgan ushbu inshootlar ulkan hajmi, murakkab g'isht naqshlari va puxta me'moriy yechimlari bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Sulton Tekesh maqbarasi XII asr Xorazm me'morchiligining eng mukammal namunalaridan biri hisoblanadi. Uning geometrik bezaklari, nafis koshinkorligi va gumbaz konstruksiyasi o'sha davr me'morlarining yuqori kasbiy mahoratini namoyish etadi.

XIII–XIV asrlarda minora qurilishi ham sezilarli darajada rivojlandi. Minoralar nafaqat azon aytiladigan joy, balki shahar me'moriy qiyofasini belgilovchi asosiy kompozitsion unsur vazifasini ham bajargan. Ko'hna Urganchdagi Qutlug' Temur minorasi bu borada alohida ahamiyatga ega bo'lib, o'zining balandligi, muhandislik yechimi va badiiy bezaklari bilan nafaqat Xorazm, balki butun Markaziy Osiyo me'morchiligining noyob yodgorliklaridan biri sanaladi.

Islom dini keng yoyilishi bilan bir qatorda diniy-ta'limiy muassasalar — madrasalar ham vujudga keldi. Ular diniy ta'lim berish bilan cheklanib qolmay, ilm-fan rivojining muhim markazlari sifatida ham faoliyat yuritgan. Madrasalarda fiqh, hadis, tafsir kabi diniy fanlar bilan bir qatorda matematika, astronomiya, falsafa, tibbiyot va boshqa dunyoviy fanlar ham o'qitilgan. Natijada Xorazm o'rta asrlarda Sharq ilm-fanining yetakchi markazlaridan biriga aylandi.

Diniy inshootlar Xorazm shaharsozlik tizimining ajralmas qismi sifatida shakllandi. Jome masjidlar odatda shaharning markaziy hududida bunyod etilib, ularning atrofiga bozorlar, hunarmandchilik ustaxonalari, karvonsaroylar va turar joy mahallalari joylashtirilgan. Shu tariqa islomiy shaharsozlik modeli qaror topib, diniy markaz shahar ijtimoiy-iqtisodiy hayotining bosh omiliga aylandi.

Mahalla tizimining rivojlanishida ham masjidlar muhim o'rin egallagan. Har bir mahallada kichik masjid yoki namozgoh faoliyat ko'rsatib, ular nafaqat ibodat maskani, balki aholining ijtimoiy hayotini tartibga soluvchi markaz vazifasini ham bajargan. Savdo yo'llari bo'ylab bunyod etilgan rabotlar va karvonsaroylar esa Xorazmning xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirish hamda Buyuk ipak yo'lidagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, VIII–XIV asrlarda Xorazmda islom dinining keng yoyilishi natijasida masjidlar, maqbaralar, minoralar, madrasalar va boshqa diniy inshootlar shakllanib, hududning me'moriy qiyofasi, shaharsozlik tizimi hamda madaniy taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Ushbu obidalar nafaqat diniy ibodat maskanlari, balki siyosiy boshqaruv, ilm-fan, ta'lim va iqtisodiy hayotning muhim markazlari sifatida ham faoliyat yuritdi. Shu tariqa Xorazm o'rta asrlarda islom sivilizatsiyasining eng yirik ilmiy, madaniy va urbanistik markazlaridan biriga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bartold V.V. Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya. – Moskva: Nauka, 1963.
2. Tolstov S.P. Po sledam drevnekhorezmiyskoy tsivilizatsii. – Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 1948.
3. Pugachenkova G.A. Arkhitektura Sredney Azii. – Toshkent: Fan, 1976.
4. Voronina V.L. Arkhitektura Khorezma. – Moskva, 1952.
5. Pugachenkova G.A., Rempel L.I. Istoriya iskusstv Uzbekistana. – Toshkent: Fan, 1965.